

sioon on vähemasti mõnes osas märksa täielikum Eesti omast.

Uurimus on põhjalik, sisukas ja huviga loetav, kuid ometi võib jääda neile lugejatele, kes pole tuttavad Jürjo varasemate KGB-teemaliste töödega, raskestimõistetavaks. Õeldu ei ole etteheiteks autorile, vaid tuleneb nähtavasti paratamatult käsitletava teema olemusest. Jääb üle loota, et artikkel saab kunagi osaks sellest tervikust, kuhu ta õigupoolest kuulub – olgu või sellesama juba mainitud monograafia uues täiendatud ja parandatud väljaandes.

Kogumiku viimased 75 lehekülge edastavad 18 mitmesugust Eesti ja salaluurega seotud dokumenti. Nende põhiosa pärineb 1920. aastate algusest, kuid esindatud on ka Vabadussõja periood, 1920ndate lõpp, 30ndate algus ning omariikluse lõpuaastad. Dokumentide valik on koostatud asjatundlikult ning näib olevat igati representatiivne. Küsimusi tekitab vaid täielik loobumine Nõukogude poole dokumentide esitamisest. Isegi Opperput-Staunitsi kiri Olga Birgile 1927. aastast on toodud ära mitte dokumentide hulgas, vaid Eero Medijaise vastavasisulise artikli lõpus. Vast on hilisema perioodi dokumendid jäetud ootama uute kogumike ilmumist?

Mõned kriitilised märkused tuleks teha kogumiku tehnilise teostuse kohta. Esiteks: luureajaloo huvilistele olnuks suureks kergenduseks, kui raamatu lisana oleks esitatud autorite poolt kasutamist leidnud kirjanduse ja ehk ka olulisemate arhiivifondide loetelu. Teiseks: raamat võinuks olla varustatud võorkeelsete resümeeedega, et leida tee ka Eestist välja. Kui kaks eelmist märkust kuuluvad rubriiki "võinuks olla", siis kolmanda puudujäägi esinemine on tõeliselt kurvastav ja kummatav ning sunnib kohkumusega küsima, kes ja miks unustas lisamata isikute registri? Ning veel üks tehniline probleem, mis läheb kirjastuse kontosse – kauplustes oluliselt üle 100 krooni maksvalt raamatult eeldaks siiski, et seda on võimalik veel teistki korda lugeda. Praegune liimköide hakkab laiali lagunema juba siis, kui lugeja pole veel poole peale jõudnud.

Lõpetuseks väärrib veel kord rõhutamist, et kogumik on vajalik ja asjakohane raamat, mille järele Eesti ajaloo huvilised on ammu puudust tundnud. Muidugi ei ole sedavõrd ulatusliku teema avamine mõne artikliga võimalik ning tuleb loota, et töö luureajaloo selgitamisel jätkub ning kui esimene pääsuke ei too veel kevadet, siis teise (kolmanda, neljanda...) kogumiku üllitamise järel võiks ehk selle hämara valdkonna pilt siiski mingil määral selguma hakata.

Ago Pajur

Kas oleme teel uude keskaega või on ajalool varuks midagi hoopis iselaadset?

Samuel P. Huntington. Tsivilisatsioonide kokkupõrge. Tõlkinud Mart Trummal. Fontese Kirjastus 1999.

Pärast polaarse maailmaterviku lagunemist on iga-sugune ideoloogia madalseisus. Külma sõja (1946–1990) lõpp ei tähista üksnes ülemaailmse kommunismi hukku – sealt sai alguse Lääne mõjuvõimu kahanemine globaalsel tasandil.

Mõnede USA analüütikute avaldused nn ajaloo lõpust osutusid mõttetult ennatlikeks – USA triumf NSVLi üle ei juurutanud Lääne universalismi teistes tsivilisatsioonides, vaid vabastas endise nn Vaba Maailma mõlema üliiriigi poolsest ideoloogilisest painest.

Läänel on raske tunnistada silmanähtavat fakti, et loodetud läänestumise asemel, mis pidi hõlmama Lääne institutsioonide, majandusliku liberalismi, demokraatia, inimõiguste kontseptsiooni ja individualismi vabatahtlikku tunnustamist mitte-Lääne poolt, hakkas kujunema pluralistlik tsivilisatsioonide süsteem, mis välistab absoluutse keskpunkti rahvusvahelistes suhetes. Utoopiline suhe, mis kehtis Pariisi rahukonverentsil pärast Esimest maailmasõda, kus Wilson, Clemenceau ja Lloyd George jagasid suure enamiku maailmast oma imperialistlike kujutelmade kohaselt, on tänapäevaks taandunud nostalgiliseks müüdik. Lääne kunagisest võimsusest. See müüt kulmineerus just nimelt 1920ndatel, mil kõik mitte-Lääne poliitilised üksused sõltusid Läänest kui mitte poliitiliselt, siis vähemalt majanduslikult. Olid olemas eldoradolik Lääne maailm ja tema vaesed sugulased – kolooniad ja faktooriad.

Huntingtoni põhitees ongi, et 21. sajandi alguse maailmapoliitikas osutuvad määravaks erinevate tsivilisatsioonide ja nende tuumikriikide vastastikused suhted, kusjuures kõige suurema tõenäosusega toimuvad võimalikud sõjalised konfliktid piki eri tsivilisatsioonide vahelist veajoont. Näiteks, kui on tegu ühest tsivilisatsioonist põhirahvusega ja teis(t)est tsivilisatsiooni(de)st vähe-muskogukondadega, siis on sõjalise konflikti tõenäosus eriti suur. Klassikalisteks näideteks, mis samas kinnitavad Huntingtoni teooria üldist paikapidavust, on praeguse maailmapoliitika "püssi-

rohutünnid": õigeusklik Venemaa ja muhameedlik Tšetšeenia; kristlik Armeenias ja muhameedlik Aserbaidžaan (Mägi-Karabahhia); judaistlik Iisrael ja muhameedlik Palestiina; õigeusklik Serbia, muhameedlikud Bosnia ja Albaania ning katoliiklik Horvaatia, muhameedlik Pakistan ja hinduistlik India (Kašmiir). Antud näited olid riikidevahelised konfliktid ehk nn teise tasandi konfliktid, v.a Palestiina. Kuid maailmas on domineerivad eelkõige esimese tasandi ehk kogukondlikud konfliktid, mis iseenesest kajastavad kõige illustreerivsemalt rahvusvaheliste vaejaonte suurt tähendust erinevates tänapäeva ühiskondades. Sellised konfliktid on oma olemuselt lõputud ja lõpevad vaid juhul, kui teise astme poliitilised moodustised ehk enamikul juhtudel riigid seda soovivad. Lahendusi on teisigi, kuid diplomaatilised need kahtlemata pole – deporteerimine või genotsiid. Paraku on ajalugu niisuguste lahenduste poolest kurikuulus. Näiteid pole vaja kaugel otsida – Miloseviči "vägiteod" Kosovo albaanlaste vastu, venelaste tapatalgud Tšetšeenias, holocaust.

Samas ei maksaks unustada, et Bosnia sõja vähemalt ajutiselt lõpetanud Daytoni rahulepped sõlmiti 1995. aastal suurel määral tänu Slobodan Milosevičile, kes lõpetas sõjalise abi andmise Bosnia serblastele, mistõttu sõjategevus takerdus kogu Bosnias. Samuti käitusid Horvaatia riigijuht Tudjman ja moslemeid toetanud islamiriigid ning mõnevõrra üllatavalt Clintoni administratsioon USAs, kes toetas nii Horvaatiat kui ka Bosniat. Bosnia sõjas kerkisid esile ka nn kolmanda tasandi osapooled, kelleks on tavaliselt konfliktis osalevate tsivilisatsioonide tuumikriigid. Antud juhul oli nii Venemaa kui ka Saksamaa huvides, et sõda lõpeks võimalikult kiiresti, ning vastavas suunas mõjutas Berliin Horvaatiat (kes praegu pürib ELi) ja Moskva Serbiat. Seega on sellise regionaalse, kuid see-eest väga põhimõttelise multitsivilisatsioonilise konflikti vähegi diplomaatiliseks lahendamiseks vajalik mitte ainult hea tahe, vaid alt üles kulgev poliitiline koostöö intertsivilisatsioonilisel tasandil ning paljud muud tegurid, eelkõige sõdivate osapoolte materiaalne ja vaimne kurnatus.

Kui külma sõja ajal kulges sõjaliste konfliktide oht ülalt alla, mis tähendas kokkupõrke tõenäosust eelkõige USA ja NSVLi vahel, siis tänapäeva globaalpoliitikas toimub see pigem alt üles, nagu näitab ilmekalt Bosnia sõda, mis oli koos Mägi-Karabahhia konfliktiga üks esimesi nn uue ajastu sõdasid, kus olid ka muide kõik kolm erinevate tasandite osapoolt esindatud. Üleminekusõdadeks võiks pidada Afganistani sõda (1979–1989) ja Lahesõda (1991–1993).

Postideoloogilises maailmas on poliitiliste jõudude dispersioon tohtu ning globaalpoliitika peaaegu täielikult regionaliseerunud. Siiski võib teatud eelduste korral ka väikseimast etnilisest vastuolust välja areneda globaalne konflikt. Seda muidugi äärmise diplomaatilise küündimatuse puhul, mis tegelikult on suhteliselt vähe reaalne.

Kõik viitab mõiste "tsivilisatsioon" fundamendalsele tähtsusele. Tsivilisatsiooni võiks defineerida kui enam-vähem ühise ajalooga territoriaalkultuurilist ruumi, kuhu tänapäeval kuuluvad mitmesuguste materiaalsete ja mittemateriaalsete ühiste tunnusjoontega haldusüksused. Riigid on harva samastatud tsivilisatsiooniga (Jaapan, India, Iisrael), kuid samal ajal ei pruugi tsivilisatsioon endas üldse kätkeäda märkimisväärset poliitilist võimu (budistlik tsivilisatsioon). Kindel tundub olevat, et nii või teisiti on maailmas esmajärjekorras ligi kümme tsivilisatsiooni (lääne, õigeusu, muhamedi, Lõuna-Ameerika, Aafrika, hindu, hiina, budistlik, jaapani ja juudi) ja alles siis umbes 200 riiki. Rahvusriikide etapp maailmaajaloos on lõppenud. Inimestel on nüüd kombeks identifitseerida ennast laiemalt – mingi kindla tsivilisatsiooniga, kuhu nad enda ja teiste arvates kuuluvad. Näiteks ei rõhuta sakslane enam sedavõrd asjaolu, et ta on sakslane, kuivõrd seda, et ta on eurooplane. See on muidugi mõistetav, sest tänapäeva Lääne-Euroopas on nii palju mitteeurooplasi – muhameedlasi, venelasi, hiinlasi, aafriklasti – et enda defineerimiseks on vaja mingit laiemat mõistet ning selleks kõlbab loomulikult kõigi eurooplaste ühine nimetaja – *eurooplane olemine*, mis näiliselt selgelt eristab eurooplast kõigest mitteeuroopalikust ning kahtlemata mitteeurooplastest. Mõiste "sakslane" peab muidugi säilima, isegi siis, kui DEM asendatakse EUROga, sest muidu pole võimalik ennast sõnade abil eristada näiteks prantslastest või inglased, kuid ELi arenemistendentsid toetavad just nimelt nn üleeuroopalist ühtsustumist, mille nähtavaks eesmärgiks on Euroopast homogeense illusiooni loomine mitte ainult majanduslikult ja poliitiliselt, vaid ka kultuurilis-keeleliselt, kusjuures "Euroopa keeleks" saaks ametlikult inglise keel. See muudaks Euroopa mingis mõttes "väga arenenud" küpseks ühiskonnaks, mis tugevdaks tema immuunsust võimalike agressioonide suhtes idast ja lõunast, kuid tekitaks samal ajal eurooplaste massilise segunemise, mille tagajärjel võib Saksamaast saada Hispaania ja vastupidi. Sellist nähtust reguleerivad ajaloolised traditsioonid ning märgatavad kultuurilised erinevused, mis Euroopa suurriikide etnilist koosseisu muudavad vaid väga pika aja jooksul, kuid väikeriikidel (Baltimaad, Põhjamaad) on oht

lihtsalt "lahustuda" selles rahvastepaablis.

Loodetavasti Lääne tsivilisatsiooni iga osake säilitab oma kultuurilise omapära ega samastu suuremal määral tervet Euroopat ja vähemal määral tervet maailma ühendavat massikultuuriga. Huntingtoni arvamus, et Lääne ühiskonnad peaksid rõhutama neid väärtusi, mille baasil algas 16.–19. sajandil kapitalismi võidukäik, on küll loomulik, kuid see on lihtsustatud ning oma olemuselt kahjuks anakronistlik. Need väärtused – protestantism, individualism, turumajandus, demokraatia, laialdased kodanikuõigused – on hakanud ennast ammendama, sest neid peetakse Lääne poolt endastmõistetavaiks, universaalseiks, absoluutseiks ning kõik, mis sellest ühiskondlikust käsitlusest lahkneb, on kuulutatud ebamoraalseks, kui mitte suisa valeks ja pahaks. Ajaloolistest tõenditest – totalitaarsed režiimid Euroopa südames ning fiasko Vietnami – hoolimata on Lääne arvates need väärtused ainsad absoluutsed suurused, mille nimel on kõik lubatud. Oma kaubamärkidest ei suuda Lääne tsivilisatsioon huku äärelgi vabaneda. Vabanemise all ei pea ma silmas nende väärtuste asendamist, vaid uuendamist, sest tänapäeva Lääne ühiskondade pealiskaudsus ja formaalsus on hukutavad – Saksamaa-, Põhjamaade-, Šveitsi- ja USA-taolistes heaolühiskondades on igasugune progress aeglustunud või puudub üldse. Ajapikku on Lääne tsivilisatsioon oma nn põhiväärtustest sünteesinud veenva põhjenduse üha suurenevale tarbimismentaliteedile. Nagu haiget kala ei aita kõrbeliiv, nii pole Läänel mõtet lähendust otsida antud kujul eksisteerivatest põhiväärtustest. See vaid suurendaks agooniat.

Huntingtoni arvates on Lääne võimsuse kahanemine suurel määral tingitud kahest tegurist: 1) religioonist, õigemini selle puudumisest, 2) demograafilisest madalseisust ehk nulliibest.

Tänapäeva eurooplaste usund on veidi jõhker. Jeesuse õpetusega pole seal midagi tegemist. Usutakse kogu oma hingejõu(etuse)ga Charles Darwini teooriat tugevama ülemvõimust ning keskmise eurooplase mõtteterviklikkus on just nimelt suunatud igikestvale olemusvõitlusele – parem ja tugevam indiviid "sõidab tõllas", nõrgem "ripub võllas". Luteri kirikust on paraku saanud majandusorganisatsioon, Darwini suuvooder.

Katoliku kirik pole sellisele tasemele veel degeneerunud. Tundub, et teatud omanäoline rahvakultuur on just koondunud katoliku kiriku külje alla. Kultuuritraditsioonid, mis Euroopa katoliiklike maade (Poola, Leedu, Ungari, Horvaatia) linnades on ammu hüljatud nn Euroopa elustiili tõttu, säilivad maapiirkondades, kus kirik pole lihtsalt turismiobjekt. Õnneks.

1990ndad tähistavad pea kogu maailmas religiooni taassündi, v.a Läänes. Nagu Huntington nimetab – *revanche de dieu* – mis eriti tugevalt avaldub islamiühiskondades, kus peaaegu terve 20. sajandi jooksul teostati poolsunduslikku sekulariseerimist. Seda võimsamalt kulgeb viimastel aastatel Põhja-Aafrikast kuni Indoneesiani islamiiseerumine, mis väljendub arvukate fundamentalistlike islamiorganisatsioonide tekkes, üha suurenevas antipaatiast Lääne vastu, uute mošeede ehitamises (eriti postsotsialistlikes Kesk-Aasia maades), kohtuvõimu kohandamises šariaadiga (Iraan, Pakistan, Sudaan, Saudi-Araabia) ning paljude islamimaade valitsuste islamikesksemaks muutumises. Poliitiline ja teoloogiline võim on islamimaades lahutamatud ning absoluutselt kõrgeim võim omistatakse Allahile, kelle prohvet Muhamed juba oli sõjamees. Seega on militarism islamisse sisse kodeeritud nagu sallimatuski mitteislami ühiskondade vastu – jaotatakse ju maailm kaheks: *dar al islam ja dar al harb*. Nii Lääne kui ka kõik teised mitteislami ühiskonnad on uskmatud, kelle vastu tuleb pidada *džihaadi* nii kaua, kuni terve maailm on allutatud Allahi hegemoniale.

Ei tohi unustada, et islami revolutsiooni teostavad 20–30-aastased, tihti Lääne parimates ülikoolides hariduse saanud noored intelligendid. Peale selle suureneb islamimaade rahvastikuarv väga kiiresti ning ka majanduskasv on märgatav, kuid veelgi alarameeravam on sõjalise potentsiaali suurenemine, mille üheks komponendiks on tuumaarsenali olemasolu (Iraak, Pakistan, Iraan, Liibüa). Islamiühiskondade ühtsust nõrgendab tunduvalt absoluutse tuumikriigi puudumine. Sellegi poolest on islamimaailm kujunenud märkimisväärselt tugevriks rahvusvahelisel areenil.

Tohutu arengu on läbinud Kaug-Ida maad, eelkõige Jaapan, Kagu-Aasia, Hiina ning Lõuna-Korea. Viimasel ajal on nn Aasia Tiigritele järele jõudmas Hiina, kelle majanduskasv on tänapäeval üks suuremaid maailmas. Hiina majandusmudel on omapärane nagu Jaapanilgi, kuid peamiseks erinevuseks Läänega jääb kollektivism – üksikisiku huvid on allutatud riigi huvidele, kusjuures majanduski on tugevalt tsentraliseeritud (Jaapanis mitte selles mõttes kui Hiinas). Hiina kurioosumiks on eelkõige siiski sotsialismi võidukäik ning tundub, et sagedastest massirepressioonidest, inimõiguste rikkumistest, vähestest kodanikuõigustest ja senini lokaalset vaesusest hoolimata on Mao Zedongi pärand üsna edukalt sulandunud Hiina peamiselt konfutsiaanlikku kultuuriühtsusse. Veelgi hämmastavam on aga sellise sulami suhteline elujõulisus. Vastus sellele eurooplaste poolt "hiina

imeks" tituleeritud nähtusele asub Hiina rohkem kui 5000-aastases ajaloos, kus üle poole aastatuhande pole ükski monarhiakriis väldanud.

Huntingtoni teooria tsivilisatsioonidest ja nende kokkupõrgetest on kahtlemata mingil tasandil reaalsus, kuid seal ei puudu ka oma nõrgad lülid. Tõsi see on, et inimene vajab ühtsustunnet, midaagi, mille kaudu ennast defineerida, aga tsivilisatsioon on natuke avar mõiste selle jaoks. Just liiga kaugeleulatuvad üldistused on need, mis muudavad Huntingtoni teooria psühholoogiliselt ja filosoofiliselt absurdseks. Teatud abstraktsiooniastmel kaotab iga üldistus oma mõttekuse.

Tsivilisatsioonide kokkupõrked pole mingi ajalooline uudsus, vaid nende kokkupuudete intensiivsus on nimelt asjaolu, mis äratub tänapäeval tähelepanu. Keskaegses maailmas oli raske täheldada fakti, et provanssaali rüütliromaanid mõjutasid jaapani keskaegset kirjandust, sest sidemed tsivilisatsioonide vahel olid väga katkendlikud, kuid väga harva puudusid üldse, näit Kesk- ja Lõuna-Ameerika iidset tsivilisatsioonid arvatakse olevat eksisteerinud ilma suuremate väliste mõjutusteta.

Tänapäeva globaliseerunud maailmas on kõik kõigega vähem või rohkem seotud, mistõttu paratamatult eri tsivilisatsioonide arengutasemed hakkavad pikkamööda ühtlustuma, kuigi see protsess on alles tekkefaasis ning võib kesta sajandeid. Paradoksaalselt olid Portugali ja Hispaania 15.–16. sajandi meresõitjad need, kellest sai globaliseerumine alguse. Tehnika ja teaduste arenedes omandas see nähtus ainult hirmuäratavalt võimsad mõõtmel ning õige pea väljus igasuguse kontrolli alt. 21. sajandi alguses võib teatud reservatsioonidega väita, et inimkond on muutunud globaliseerumise objektiks.

Juba umbes 2. sajandil e Kr elasid erinevates maailmanurkades – Hani Hiinas ja veel vabariiklikus Roomas kaks teadaolevalt esimest ajaloo filosoofi – Sima Qian ja Polybios. Nende arvates on ajalugu tsükliline ning sellepärast võiks neid isegi nimetada renessansi prohvetiteks, kusjuures nad rõhutasid seda, et kuigi tsüklid korduvad, pole nad kunagi samad – ainult põhijooned on suurel määral analoogilised. Tõesti, vaevalt et keegi hakkaks väitma Polykleitose "Odakandja" ja Michelangelo "Taaveti" identsust, küll aga märkimisväärselt sarnasust.

Seega, kas oleme teel uude keskaega või on ajalool varuks midagi hoopis iselaadset?

Kaarel Tering

MEREMUUSEUMI IX TEADUSKONVERENTS

Eesti Meremuuseumi teaduskonverents peeti 22. veebruaril Tallinnas Kirjanike Maja saalis. Rahvarohke konverents oli keskseks ürituseks muuseumi 65. aastapäeva tähistamisel. Järgnevalt lühikokkuvõtted ettekandeist, järjestatuna muinasaja teemast tänapäeva suunas.

■ **Vello Mäss**, *Eesti randlase merekaart ja navigatsioonikunst muinasajal*.

Merekaardi all oli mõeldud randlaste teadvuses mitme teguri toimele kujunenud geograafilist maailmapilti. Arheoloogiliste leidude alusel tegid Eesti lääneranniku asukad juba 7500 aasta eest 80–100-kilomeetriseid merereise tolleaegsetele väikesaartele hülgepüügiks. Suund horisondi taha leiti tuulevaiksetel suvepäevadel saare kohale kerkiva "pilvemütsi" järgi. Samuti orienteerusid polüneeslased Vaiksel ookeanil. Abiks oli ka lindude rände suuna jälgimine. Mereühendust Saaremaa ja Ojamaa (Gotlandi) vahel ligikaudu 2700 aasta eest kinnitavad taas arheoloogilised leiud. Purje kasutuselevõtuni kulus meil veel 1400 aastat. Geograafilise pildi kujunemisel Läänemeresest oli kindel roll sõjaretkedel vangina sõudjaks kaasavõetute andmeil. Lootsimist pidas ettekandja seni arvatust tunduvalt vanemaks nähtuseks.

■ **Juhan Kreem** (Tallinna Linnaarhiiv), *Maasilinna foogt ja tema ülemeresidemed*.

Maasilinna nimi seostub meile ainulaadse 16. saj vrakileiuga. Sellest ka teema valik. Foogti linnuse lähistel ristusid mereteed läbi Väikese väina ja nn uisutee maismaatee jätkuna. Foogtide säilinud kirjavahetuses kerkib sageli üles laevahukkude ja kaupade päästmisega seonduv ning mereröövid. Viimased häirisid 15.–16. sajandil laevaliiklust pidevalt, sageli poliitilise suunitlusena. Osaledes Saksa ordu sõjategevuses merel, langes Maasi foogt 1457. aastal Bornholmi lähistel vang. Tuntud mereröövlite (Sören Norby jt) tegevus ristub korduvalt Maasi foogti toimetustega (süüdistused, nende ümberlükkamine, varalised nõuded).

Ordu lagunemise järel korduvalt vallutatud Maasi linnus lasti Taani kuninga käsul 1576. aastal õhku.